

Б.Н. БИЯРОВ

*филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9028-6836>*

**СІБІР ХАНДЫҒЫНЫҢ ОТАРЛАНУЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС
НЕМЕСЕ ТАРИХИ ТОПОНИМДЕР НЕ ДЕЙДІ**

Аңдатпа. Мақалада XV ғасырдың екінші жартысында Батыс Сібір аумағында құрылған Сібір хандығының Ресей тарапынан отарлануының кейбір қырлары жаңа көзқарас бойынша ашылады. Ермак жасағынан бұрын ресейліктердің Орал тауынан аспағанын, ол жерде сібірліктер мен түркі тайпаларының ежелден тұратындығы тарихи топонимдер арқылы дәлелденеді. Сонымен бірге, автор Ермак жасағының жорығын басқыншылық деп танып, оны пайдалану Ресей сияқты державаға лайық әрекет емес еді деп бағалайды.

Мақалада Сібір хандығының тәуелсіздігі үшін өмірінің соңына дейін ұлт-азаттық күрес жүргізген Көшім ханның тарихтан лайықты бағасын ала алмай келе жатқаны атап көрсетіледі. Оның садақ, қылыш, найзамен қаруланған әскері зеңбірек пен мылтық оқтарына қарсы тұра алмауы заңды құбылыс еді. Соның өзінде Көшім хан өмірінің соңына дейін күресіп, кейін оның ұлдары жалғастырып, отарлау үдерісін ондаған жылдар бойы тоқтатып тұрды.

Мақалада Сібір хандығына қарасты жердегі макротопонимдерге этимологиялық талдаулар жасалған. Жекелеген тарихи топонимнің мағынасы туралы бұрыннан жазылып келген ғылыми пікірлерді келтіре отырып, автор өз тұжырымын да ұсынып отырады. Мұндағы топонимдердің этимологиялары угор немесе түркі тілдерінен ғана ашылатындықтан, бұл өлкені ежелден осяк, вогул және түркі халқтарының мекендеп келгені анықталады. Батыс Сібір, Шығыс Сібір, Қиыр Шығыс Ресейдің кейін отарлап алған жерлері екенін әр көзі ашық адам біледі.

Соңғы кездері Батыс Сібірді айтпағанда, кейбір ресейлік саясатшылардың «Қазақстанның солтүстік облыстары Ресейге тиесілі еді, ол жерлер Қазақстанға «сыйлық» болды» деген орынсыз, негізсіз айтылған пікірлеріне осы мақала жауап береді деуге болады. Орыстың көрнекті ғалымы Г. Потаниннің де, керісінше, «Сібір Ресейге сыйлық болды» деген тұжырымы бар.

Кілт сөздер: Сібір хандығы, Ресей, Ермак, Көшім, Қазақ жері, казактар, осяк, вогул, топонимдер, этимология.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Бияров Б.Н. Сібір хандығының отарлануына жаңаша көзқарас немесе тарихи топонимдер не дейді // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 92–104. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.737>

***Cite us correctly:**

Biiarov B.N. Sibir handygynyn otarlanuyna zhanasha kozqaras nemese tarihi toponimder ne deidi [A New Look at the Colonization of the Siberian Khanate or what the Historical Toponyms Say] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 92–104. <https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.737>

B.N. Biyarov

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of
S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru*

A New Look at the Colonization of the Siberian Khanate or what the Historical Toponyms Say

Abstract. The article reveals some aspects of the Russian colonization of the Siberian Khanate, which was formed in the second half of the 15th century in Western Siberia. Historical place names prove that before Yermak's detachment, the Russians did not cross the Ural Mountains, where Siberians and Turkic tribes lived for a long time. At the same time, the author considers the campaign of Yermak's detachment to be aggression and considers its use unworthy of such a force as Russia.

The article notes that Kushim Khan, who fought for the independence of the Siberian Khanate until the end of his life, could not get a proper assessment of history. It was only natural that his army, armed with bows, swords and spears, would not be able to withstand guns and rifles. At the same time, Kushim Khan fought until the end of his life, and then his sons continued and stopped the process of colonization for decades.

The article provides an etymological analysis of the macrotoponyms of the Siberian Khanate. The author also offers his own conclusions, referring to long-standing scientific opinions about the meaning of certain historical toponyms. Since the etymology of toponyms is revealed only in the Ugric or Turkic languages, it is known that this region has long been inhabited by the Ostyaks, Voguls and Turkic peoples. Everyone knows that Western Siberia, Eastern Siberia and the Far East were later colonized by Russia.

This article can be considered a response to the inappropriate, unreasonably expressed opinions of some Russian politicians that “the northern regions of Kazakhstan (not to mention Western Siberia – the author) belonged to Russia, these lands were a “gift” to Kazakhstan”. The outstanding Russian scientist G. Potanin also, on the contrary, claims that “Siberia was a gift to Russia”.

Keywords: Siberian Khanate, Russia, Ermak, Kushim, Kazakh land, Cossacks, Ostyak, Vogul, place names, etymology.

Б.Н. Бияров

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова
(Казakhstan, г. Усть-Каменогорск), e-mail: berdibek_biyar@mail.ru*

Новый взгляд к колонизации Сибирского ханства или о чём говорят исторические топонимы

Аннотация. В статье раскрываются некоторые аспекты русской колонизации Сибирского ханства, образовавшегося во второй половине XV века в Западной Сибири. Исторические топонимы доказывают, что до отряда Ермака русские не переходили Уральские горы, где долгое время жили сибиряки и тюркские племена. В то же время автор считает поход отряда Ермака агрессией и его использование недостойным такой державы как Россия.

В статье отмечается, что Кушим-хан, до конца своей жизни боровшийся за независимость Сибирского ханства, не смог получить должной оценки истории. Было вполне естественно, что его армия, вооруженная луками, мечами и копьями, не сможет

противостоять пушкам и винтовкам. При этом Кушим-хан воевал до конца своей жизни, а затем его сыновья продолжили и остановили процесс колонизации на десятилетия.

В статье представлен этимологический анализ макротопонимов Сибирского ханства. Автор также предлагает собственные выводы, ссылаясь на давние научные мнения о значении отдельных исторических топонимов. Поскольку этимология топонимов раскрывается только в угорских или тюркских языках, известно, что этот регион издавна населен остяками, вогулами и тюркскими народами. Всем известно, что Западная Сибирь, Восточная Сибирь и Дальний Восток позже были колонизированы Россией.

Эту статью можно считать ответом на неуместные, необоснованно высказанные мнения некоторых российских политиков о том, что «северные области Казахстана (не говоря уже о Западной Сибири – автор) принадлежали России, эти земли были «подарком» Казахстану». Выдающийся русский ученый Г. Потанин также, напротив, утверждает, что «Сибирь была подарком России».

Ключевые слова: Сибирское ханство, Россия, Ермак, Кушим, Казахская земля, Казаки, Остяк, Вогул, топонимы, этимология.

Отаршылар шектен шыққанда, отарланған жерде тұрып, кімнің жерінде тұрғанын, ол жердің тарихи иесі бар екенін ұмытып кетеді.

Сандра Камбиселлис.

Кіріспе

Сібір хандығының қысқаша тарихы

Сібір хандығы (Сібір патшалығы, Сібір жұрты) – XV ғасырдың соңында Алтын Орда ыдыраған соң, Батыс Сібірде құрылған татарлардың феодалдық мемлекеті. Сібір хандығы Пермь жерімен, Ноғай Ордасымен, Қазақ хандығымен және телеуіттермен шектесіп жатты. Солтүстігінде Обь өзенінің төменгі ағысына дейін созылса, шығысында Ала ордамен көршілес болды [1]. Мұндағы Ала орда (Пегая Орда) Нарым мен Том өзендерінің аңғарларында орналасқан селькуп пен кет тайпаларынан құралған одақ болатын. Сібір хандығының шығысындағы көршісі және кейде одақтасы болып тұрды [2].

Сібір хандығы қайдан шықты, қалай пайда болды? Тарихи деректерге шолу жасағанда, Сібір хандығының түп төркіні Қимақ мелекетінен шығатынын көреміз. Атап айтқанда, 1035 жылға дейін Қимақ қағанатының құрамында болған [3]. Қимақиядан кейін бұл өлкені билеушілердің тізімі былайша жалғасады: Татар хан – Қазылтин – Даметей – Юваш – Ишим (Есім) – Мамет – Куташ – Аллагул – Кузей – Ебаргул – Бахмур – Яхшимет – Юрак – Мунчак – Юзак – Оң хан (Тоғұрыл) – Иртышақ (Шыңғысханнан жеңіледі) – Тайбұға (1220 ж.). Осы Тайбұғаның ұрпақтары Сібір хандығын ұзақ билегендіктен, «тайбұғалықтар» деген династия қалыптасады. «Қазақстан тарихы» атты оқулық жазған Күзембайұлы Аманжол мен Әбіл Еркін Тайбұғаны керей ханы Тұғырылдың тікелей ұрпағы еді дейді [4].

Көне тарихтан бері түркі тектес және остяк, вогул (ханты, манси) сияқты сібір халықтарымен аралас қалыптасқан Сібір хандығын енді Алтын Орда мемлекетінің құрамында көреміз. Нақтырақ айтқанда, Жошы ханның ұлы Шайбан ханның ұрпақтары билеген: Шайбан (Шибан, 1243 жылдан бастап) – Бахадүр (1266–1280) – Жошыбұқа (1266–1280) – Бадағұл сұлтан – Мөңке Темір хан (1359 ж.) – Болат Темір хан (1359–1367) – Ибрагим оғлан және Араб Шах бөлісіп билеген (1367 жылдан бастап) – Әлібек хан (1367–1375) – Қағанбек хан (1375–1380) – Дәулет шейх сұлтан (1382 жылдан кейін).

Осыдан кейін Сібір хандығының билігі аз уақыт Тоқа Темір ханның ұрпағына өтеді: Тоқтамыс хан (1396–1406) – Шөкіре хан (1407–1413).

Сібір хандығы енді көшпелі Өзбек ұлысының құрамына енеді, яғни қайтадан шайбандықтардың қолына өтеді: Қажы Мұхаммед хан (1420–1428) – Жұмадық хан (1425–

1428) – Махмұд қожа хан (1428–1430) – Әбілхайыр хан (1428–1468) – Мар (Омар, 1468–1480) – Ибақ хан (1468–1495). Осы жерден билікке тайбұғалықтар қайта оралады: Мұхаммед мырза (1495–1502) – Ангиш мырза Абалақұлы (1502–1516) – Қасым Мұхаммедұлы (1516–1530) – Едігер Қасымұлы (1530–1563) және Бекболат Қасымұлы (1555–1563). Осы кезде шайбандық Ибақ ханның немересі Көшім хан билікті тайбұғалықтардан тартып алады. Көшім хан 1563–1598 жылдары Сібір хандығын соңына дейін ұстап тұрды.

Тайбұғалықтар Шыңғыс тұқымына жатпағандықтан, «хан» атанбаған, «бек», «би», «мырза», «бектербек (беклярбек)» лауазымдарымен тарихта қалған. Сібір хандығы бірде Алтын Орда, бірде Өзбек хандығы сияқты ұлыстарға бағынышты болса, бірде тәуелсіз хандық болып келді де, Ресейдің отарынан кейін біржолата құлады. Сібір хандығының біршама ұзақ ғұмыр кешуіне оның аласапыран болып жататын Қыпшақ даласынан шеткері, солтүстікте орналасуы себепкер болды.

Сібір хандығының тарихы орыс, татар, қазақ, ханты-манси ғалымдары тарапынан жақсы зерттелгендіктен, толық нұсқасын келтірмедік, өйткені мақаланың мақсаты Сібір хандығының, жалпы Батыс, Шығыс Сібір, тіпті Қиыр Шығысқа дейінгі ұланғайыр жердің өз тарихы, өз халқы, өз ұлыстары болғандығын дәлелдеу болып табылады. Бүкіл Сібір жерінен табылған көне түркі тілінде жазылған тас ескерткіштер оның түпкі иесі кім екенін көрсетіп тұрған жоқ па?! Қазіргі кезде айтылып жүрген «ежелден орыс жері болатын» деген жалған тұжырымның негізсіз екенін тағы қайталауға тура келеді. Ермақтың жорығына дейін орыстың аяғы Орал тауынан асып Сібір жерін аттап баспағаны анық. Оны осы қысқаша шолудан-ақ айқын көруге болады.

Зерттеу әдістері

Мақалада ретроспективті әдіс (этимология), салыстырмалы-тарихи әдіс, салғастырмалы әдіс, ареалдық әдіс сияқты тілдік-тарихи зерттеу әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

1. Сібір хандығының отарлануы

Сібір хандығының құлауы, Ермақтың атышулы жорығы туралы ғылыми еңбектер мен көркем шығармалар молынан жазылды. Біз солардың ішінен генерал-бригадир И.К. Кириловтың, В.Н. Татищевтің, Г.Ф. Миллердің жазбалары мен Л.А. Чарскаяның «Грозная дружина (о покорений Сибири)» атты повесін (1909 ж.) іріктеп алдық [5], [6].

Ресей империясын дамытуға Иван Грозныйдың (Иоан патшаның) қосқан үлесі аз емес. Ол дәуірлеп тұрған кезде, Қазан хандығы жаулап алынды; оның артынан еш қарсылықсыз Астрахан хандығы Мәскеуге бас иді; олардан кейін көптеген Кавказ князьдары Иоанға бағына бастады. 1555 жылы Мәскеуге Сібір хандығының князі Едігерден де елшілер келіп, бодандыққа ниет білдіріп, ясақ төлеп тұруға келіседі. Едігер (бәлкім Жәдігер) – Сібір хандығын құрушы Тайбұғаның ұрпағы болатын және Едігер өзінің інісі Бекболат екеуі бірлесіп билік құрған тәрізді. Олар ақ патшаға шайбандықтардан қорғану үшін барған делінеді жылнамада.

Сол кезде Южный немесе Югорск жері деп аталатын Сібір аумағы Угорск (қазіргі Орал) тауларының үлкен тас белдеуінің арғы жағында, Тобыл, Ертіс және Обь өзендерінің бойында жатты. Оның халқы жергілікті ұсақ тайпалар вогулдар, остяктар, самоедтер, буряттар мен одан кейінірек келген татар, қырғыз-қайсақ, моңғолдардың тайпаларынан құралған болатын. Олар Азиядан Алтай таулары арқылы көшіп келген.

Көп ұзамай, 1563 жылы, Ибақ ханның немересі Көшім Мұртазаұлы Бұхара жақтан қол жинап келіп, Едігер мен Бекболатты өлтіріп, Сібір хандығын тартып алады. Л.А. Чарская «оларға Қырғыз-Қайсақ ордасының ханы Көшім шабуыл жасады» деп жазады. Ал И.К. Кирилов «Көшім бұхарлық шейбаниттердің хан әулетінен шыққан еді» дейді. Көшім хан, кезінде атасы Ибақ ханның иелігінде болған бүкіл Сібір тайпаларына өзінің билігін мықтап орнатып қана қоймай, ислам дінін енгізе бастайды.

Өз хандығының дербес болғанын қалаған Көшім хан Ресей патшасымен бейбіт байланысын үзіп, тағайындалған ясақты уақытында төлемейді. Қол астындағы көшпелі, жартылай көшпелі остяктардың, вогулдардың және татарлардың шекаралас орыс қоныс аударушыларына шабуыл жасауына тыйым салмайды. 1573 жылы Көшім сұлтанның туысы Маметқұл ханзада орыс көпесі Строгановтардың бекінісін өртеп, жою үшін, Пермьге дейін жорық жасады. Ол бекініске бес мильге дейін таяп келді.

Строгановтардың сол кездегі басшысы Семен Аникиевич Строганов бекінісін қорғаушы ретінде Еділ-Кама бойындағы өзен қарақшыларын жалдай бастайды. Ол қарақшылардың дені казактардан және ішкі жақтан қашып келген қылмыскерлерден тұратын. Өзен бойымен жүретін сауда-саттыққа кесірін тигізгендіктен, Иоан патша қарақшылардың даңқты атаманы Ермак Тимофеевичті және оның жасағын өлім жазасына кескен жарлық шығарады. Сонымен бірге, жазалаушы әскер де жібереді. Еділ бойынан қуылып, Каманың сағасына дейін қашып, енді барар жері қалмаған Ермак бастаған 500-ден астам казак Строгановтың айтқанымен келіседі.

Строгановтар Ермак бастаған қарақшылардың шарасыз күйін пайдаланып, Сібір хандығына айдап салады. Көпестердің ішкі есебі Сібір хандығының байлығы мен жерін иемдену болады және Ермак жеңген жағдайда патша кешірім жасайды деп қарақшыларды көндіреді. Шегінер жері қалмаған қарақшылар 1581 жылы қыркүйек айының басында шығысқа қарай жорыққа шығады. Олар көпес Строгановтың мекені Сольвычегодскийден Чусовой өзені (казак, татарлар Күміс өзен деп атаған) бойымен өрлейді. Жолбасшы адамдармен, мылтық, зеңбірек, азық-түлікпен қамтамасыз етілгенімен, бұл жорық патшаның рұқсатын алмаған, заңсыз жорық болып табылады.

Ермактың жолы: Чусовой өзені – Жаровле өзені – Тура өзені – Тавда өзені – Тагил өзені – Тобыл өзені – Есіл өзені – Ертіс өзені. Ермак Ертіс өзені бойына салынған Сібір хандығының астанасы Искерге (Қашылыққа) еш кедергісіз жетеді. Бұл Көшім ханның бейқамдығын, қарақшыларға мән бермеуін білдіреді. Жау іргеге келген соң, Көшім әскер жинап, Мәметқұлды қолбасшы етіп тағайындайды. Ол әскердің құрамында түркі тектес рулардан басқа остяк (ханты) және вогул (манси) сияқты сібірліктер де болған. Мәметқұлды И.К.Кирилов Көшімнің ұлы деп көрсетсе, Л.А. Чарская туысы еді дейді, ал казак тарихшылары Көшімнің інісі деп жазады [4].

1582 жылдың қазан айында Бабасан шатқалында Көшімнің Маметқұл басқарған әскері мен Ермак дружинасының арасында үлкен соғыс болды. Маметқұлдың қолы жеңілді. Сан жағынан басым болғанмен, қолдарында садақ, қылыш, балта, найзадан басқа қару жоқ сібірліктер зеңбірек пен мылтық оғына қарсы тұра алмады. Екінші жағынан, И.К. Кирилов остяк пен вогулдар қолы Көшімді тастап кетті, өйткені оларға кімге алым-салық төлесе де бәрібір болатын дейді [5]. От қарумен мұздай қаруланған Ермак жасағының қылыш пен қалқан ұстаған сібірліктермен болған әділетсіз соғысын әйгілі суретші Василий Суриковтың «Покорение Сибири Ермаком» атты суретінен айқын көреміз. Бұл Америка «үндістерін» қырып-жойған еуропалық колонизаторларды еске түсіретін еді.

Жеңіліс тапқан Көшім ел-жұртымен Искерді тастап, көшіп кетеді. Ермак жасағы қаңырап бос қалған қалаға кіреді және өз жеңісі туралы Мәскеуге, патшаға жаушылар жібереді. Оның жолдаған хатында: «...к шерти их по их вере привели, что быт и им под твоєю государскою высокою рукою до века, покамест бог изволит вселенней стояти, и ясак им давати тебе, государю» деген жолдар бар [5].

Иван Грозный патша «бейбіт жатқан көрші елге рұқсатсыз неге жорық жасайсындар?» деудің орнына, кешегі өзі өлім жазасына кескен қарақшыларды кешіріп, төрге шығарып күтіп, сый-сияпат беріп, тағы әскер қосып шығарып салады. Империялық көзқарастағы қандай ел болмасын, жер мен ясақты қандай да бір адамдық құндылықтардан жоғары қоятынын осыдан байқауға болады. Кейін орыстың зиялысы Г.Н. Потаниннің: «Сібір – Ресейге сыйлық болды», – деп жазғаны да сондықтан деп ойлаймын [7]. Қазіргі кейбір

ресейлік саясатшылардың «солтүстік облыстар Қазақстанға сыйлық болды» деп айтулары олардың сауатсыздығын білдіреді, өйткені кімге-кім, нені сыйлағаны тарих бетінде анық жазылып тұр.

Ермактың қуанышы ұзаққа бармады: 1585 жылы Ермакты Көшімнің адамдары Ертістің суына батырып өлтірген соң, дружинасынан қалған шағын топ Искерді тастап кері қайтады. Ол жасақтан қалғандарының өзі аштықтан, цинга ауруынан титықтаған, азып-тозған болатын.

Сібір хандығының осындай жағдайын көрген Қазақ хандығының қолы Тобыл өзенін бойлап келіп Искерді басып алады. Атап айтқанда, Ораз Мұхаммед сұлтан мен Қадырғали Жалайыр би Сібір хандығын басып алып, тайбұғалық Сейітахмет (Сейдақ) Бекболатұлын ата-бабасының еліне билікке отырғызады. Бұлай болуының себебі Көшім хан Қазақ хандығымен достық қарым-қатынаста болмаған еді. Өкінішті, әрине, егер Көшім қазақ хандарымен бірлікте болғанда, онда Сібір хандығы орысқа былайша оңай олжа болмас еді. Бәлкім бұл жер (жалпы Батыс Сібір) қазақ жерінің құрамында қалар ма еді? Кім білсін?

Көп ұзамай Ермак салған соқпақпен орыс армиясы көптеп келіп, 1586 жылы Чимге-Тура қаласының орнына Тюмень қаласы салынады. 1587 жылы Тобольск бекінісі орнайды. Осы қаланың басшысы Д. Чулковтың Сейдақ мырзаны, Ораз Мұхаммед сұлтанды және Қадырғали биді келіссөзге шақырып алып, қулықпен қолға түсіргені, олардың Мәскеуге жөнелтілуі әбден егжей-тегжейлі жазылғаны белгілі (М. Мағауин, т.б.)

Көшім хан өмірінің соңына дейін орыс басқыншылармен соғысып өтеді. 1591 жылы Федор Иоанович патша Көшімге Ресейге бағынса, көп сый-сияпат беріп, құрметтейтінін жеткізеді. Сонда Көшім хан былай жауап береді: «Не надо мне ни милостей, ни даров. Не поеду в Москву. Был я свободным и умру свободным. Царь степей и гор и умереть должен степным и горным царем, вольным ханом Сибирским» [6].

Сібір ханының бұрынғыдай айбыны болмаса да, отарлаушыларға тиіп-қашып шабуыл жасап тұрған. Сібір жылнамашысы С.Ремезовтің айтуынша, Көшім хан Есіл (Ишим), Нор Есіл (Нор-Ишим), Ом (Оми) және Камышлова аумағында көшіп-қонып жүрген көрінеді. Көшімнің осы қарсылығының әсерінен орыстар алты жыл бойы ілгері жылжи алмай отырған. Ресейге бағынбай, өз жері, өз қаласы Искер үшін 1598 жылға дейін күрескен Сібірдің соңғы ханы Көшім ақыры шегініп, қазақ жеріне кетеді. Л.А. Чарская өз кітабында Көшімді Ресей отарлаушылары ноғай жігітін жансыз ретінде жалдап өлтіргенін жазады. Көшім қаза тапқаннан кейін, оның ұлдары Әли/Әлей (Алей) мен Қанай (Канай) әкелерінің ісін жалғастырып, орыс бекіністерін шабуылдап тұрған. Олардың әскерінің негізін сібірлік ноғайлар құраған және Тобыл, Есіл, Торғай өңірінде көшіп жүреді.

Көшім ханды орыс тарихшылары да, Қазақ хандығымен жаулықта болған деп қазақ тарихшылары да дәріптей қоймайды. Ал, шын мәнінде, дәріптейтін адам осы – Көшім. Ол, мейлі, өзінің жеке билігі үшін күрессін, мейлі, ел-жұртының еркіндігі үшін күрессін, әйтеуір ұлт-азаттық күрес жүргізгені анық. Оның қателіктері де, жеңісі де, жеңілісі де болды. Сібірлік орыстар үйлеріне Ермактың суретін іліп, оны қаншалықты құрмет тұтса, Көшімнен соншалықты қорқатын болған. Отарлау үдерісін ондаған жылдар бойы тежеп, Ертіс, Тобыл өзендері бойымен орысты өрлетпей тұрған. Сондықтан Көшім ханға тарихшылар лайықты бағасын береді деп сенемін.

2. Сібір хандығы және топонимдік ақпараттар

Сібір – аймақ, Ресей. Әуелде Орал тауының шығысында жатқан Тобыл, Ертіс және Обь өзендерінің аңғарлары Сібір (Батыс Сібір) аталған. Кейін Шығыс Сібір атауы қалыптасты.

Сібір топонимінің этимологиясы туралы ғылыми пікірлер баршылық және алуан түрлі болып келеді. Соларды санамалап көрелік:

1. Қазіргі Батыс Сібір аумағын орыс жылнамаларында Югорск, кейде Южный деп атаған [6]. Орыс тілінде Сибирь сөзі Искер қаласының аты ретінде бертінде, 1580-ші

жылдардан бастап қолданылғанын орыс тарихын жазушы В.Н. Татищев атап көрсетеді [8]. 15 ғасырда Ертіс пен Тобыл өзенін мекендеген сарматтарды татарлар басып алып, Ертіс бойына Сенбирь деген қала салды. Сенбирь татар тілінде «сен бірінші, басты қаласың» дегенді білдіреді. Орыстар ол өлкені тартып алып, Сенбирь қаласын Сибирь деп бұзып атады дейді зерттеуші (сонда). Бұл, әрине ғылыми этимологиядан гөрі халықтық этимологияға жақын тұрған пікір, бірақ Сібір атауы орыс (славян) тілінен шықпағанын дәлелдеуге жарайды.

2. Белгілі топонимист-ғалым Е.М. Поспелов Сибир (Шибер) – фин-угор тайпаларының бірінің атынан қалыптасқан этнотопоним, мүмкін ханты, мансилердің бірінен шығады деген болжам айтады [9]. Оларды татар тайпалары солтүстікке ығыстырып, Сібір хандығын құрғанын келтіре кетеді (сонда). Алайда бұл болжам сібір сөзінің мағынасын ашып тұрған жоқ.

3. Тағы бір топонимист әрі географ-ғалым Э.М. Мурзаев өзінің атақты сөздігінде, алдымен Север/Сивер термин-атауына тоқталады. Сивер «ағаш, бұта қалың өсетін тау, қыраттардың солтүстік жағы (қазақша теріскейі – Б.Б.)» дегенді білдіретін орыс тіліндегі географиялық термин деп табады [10]. Н.И. Михайлов, В.Н. Богданов сияқты ғалымдар осы терминнен Сибирь топонимі қалыптасқанын мойындайды дейді (504-бет).

Ал шабар/шавар географиялық термині моңғол тілінде «батпақ, шалшық», бурят тілінде шабар «батпақ, саз, балшық», халха моңғол тілінде шивер «орман батпағы», «ұсақ жауын» мағыналарын беретінін келтіреді (623-бет). Бірнеше авторлардың Сібір топонимін моңғол тіліндегі осы шибер/шивер сөзімен байланыстыратынын атап көрсетеді: С.К. Патканов, К.В. Вяткина, В.И. Огородников, С. Караев.

Моңғол тілінде шавар, шивер «батпақ, балшық, сазды жер, ұсақ жауын» мағыналарын беретін сөздер бар екені рас [11]. Бұл терминнің Алтын Орда мемлекетінің құрамында болған Сібір (Батыс Сібір) жеріне атау болып берілуі де ықтимал деп ойлаймыз. Ал орыс тіліндегі Сивер, Север осы терминдердің (шабар, шивер) незінде қалыптасуы мүмкін, өйткені В.Н. Татищев те, Е.М. Поспелов те орыс тілінде сивер, север термині бар деп айтпайды.

4. Сібір топонимін түркі тілінен шығаратындар түркітанушы-ғалым Олжас Сүлейменовтің Шумер және Сібір атауларын теңестіріп, көне түркі тіліндегі суб-йер «су+жер, сулы жер» сөздерінен жасалған деген пікіріне сүйенеді [12]. Көне түркі тас ескерткіштеріндегі жер-су «отан, ел, жұрт» мағыналы сөзінің орындары ауысып қолданылғанын айтады: Субйер/Субер/Сумер/Сібір.

Бұл пікір де қолдауға тұрады, өйткені Батыс Сібір өлкесінде Обь, Ертіс, Тобыл, Тавда, Тара сияқты ірі-ірі өзендерді айтпағанда, ұсақ сулар мен көлдер жетіп артылады. Оның үстіне Сібір атауына ең жақын тұрған моңғол тіліндегі шивер «батпақ, балшық» сөзімен де семантикалық байланысы бар. Екі тілдегі мағынасы бірігіп, «сулы, батпақты жер» ұғымын тудырады және олар осы өлкенің ең басты ерекшелігін тап басып көрсетіп тұр.

Сібірдің ежелгі тұрғындары ханты, мансилердің тілінде бұл жердің атауы болғаны анық, бірақ олар өлкенің қиыр солтүстігіне ығыстырылғандықтан, ол атаулар өзгеріске ұшыраған не ауыстырылған. Батыс Сібірге тән халықтық географиялық терминдерін жинаған М.Ф. Розен мен А.М. Малолетконың сөздігінде Сібір топониміне сәйкес келетін географиялық термин кездеспеді.

Қорыта келгенде, Батыс Сібір өлкесін ежелден остяк, вогул, самоед тайпалары мекендеген, олардан соң түркі тілдес елдер келді, Алтын Орда кезінен бастап моңғол тілді тайпалар араласты деуге болады. Ең соңғы келген елдің қойған атауы сақталып қалуы топонимика заңына қайшы келмейді. Ал орыстардың отарлауы тым бертінде болды және отарлау халықтардың табиғи араласуына жатпайды, ол басқыншылық болып табылады.

Искер – Ертістің жағасына салынған көне қаланың аты. Сібір хандығының астанасы болған. Г.Ф. Миллердің жазуынша, 1495 жылы тайбұғалық Мұхаммед бек Чинги-турадағы астананы осы жерге көшіріп, Искер деп атаған [2]. Искер сібірлік татарлар тілінде иски

«ескі» + йер «жер» сөздерінің бірігуінен жасалған деген пікір бар. Ендігі бір талдауда атаудың екінші сыңары түркілік йер/жер емес, угор тіліндегі кар/кер «қала, бекініс» сөзі делінеді: иски/эски + кер «ескі қала». Осы пікірлердің халықтық этимология емес, шындыққа жетелейтінін байқаймыз, өйткені бұл қаланың орнында одан бұрын Қашлық деген қала болғаны жылнамаларда кездеседі. Сонда Мұхаммед бек жаңа қала салмаған, ескі қалаға (қаланың орнына) астананы көшірген болып шығады. Соған сәйкес Искер «ескі қала» деп аталғанын көреміз. Ал Қашлық түркі (татар) тіліндегі қышлық/қыстақ сөзінен шығуы әбден мүмкін. Сібір хандығының астанасы Искер Чувашья тауында орналасқан еді.

Кейін орыс отаршылдары келгенше, астана болып тұрған Искер қаласын олар Сибирь деп атады. Сонда бұл қала Қашлық – Искер – Сибирь деген атауларды бастан кешкен.

Чинги-тура – Тура өзенінің бойына Тайбұға бек салдырған қала. Алтын Ордаға қарасты Түмен хандығының, 1428 жылдан бастап Әбілхайыр хандығының, Ұлы Орданың, Сібір хандығының астанасы болған. Кейін тайбұғалық Мұхаммед бек астананы Искерге көшірді. Жылнамаларда: Чинги-тура, Чимги-тура, Чингидин, Цымге-тура, Жанги-тура нұсқаларында кездеседі.

Ең алдымен, ойконимнің екінші сыңарындағы тура/тұра сөзінің басын ашып алайық. Бұл сыңардың көне түркі тіліндегі тұра/тура «бекініс, қамал, тұрақ» мағыналы сөзі екені дау туғызбайды [13]. Ал бірінші сыңары туралы бірнеше пікір бар:

1. Түркі тілдеріндегі чинг/шинг «шың, жартас» сөзінен шығып, Чингтұра «шыңдағы, биік жердегі тұрақ (қала)» деген мағына береді дейді [14].

2. Түркі тілдеріндегі чинг/чынг «ылғал, дымқыл» сөзінен шығып, Чынгтұра «ылғалды, сулы жердегі бекініс» мәнін береді дейді [15].

3. Парсы тілінің чин «өзеннің көзі» деген сөзінен шығып, Чинтұра «өзен бастауындағы қала» ұғымын тудырады [16].

4. Фин-угор тіліндегі тим/чим «өзеннің сағасы» сөзінен шығып, Чимтұра «өзен сағасындағы қала» болады дейді [17].

5. Қимақ тіліндегі чим, қыпшақ тіліндегі цым «шым» сөзінен шығып, Чымтұра «шымнан салынған қала (шымқала)» мағынасын береді дейді [18].

Топонимист-ғалым болған соң, нысанның ерекше бір белгісіне сүйеніп барып шешім шығарады, сондықтан жоғарыдағы бес тұжырыммен де келісуге болады: Ертеректе үй, қораның төбесін шыммен жауып шатырлау кең тарағандығын Шымкент, Шымқора сияқты қазақ ойконимдерден байқауға болады. Чинги-тураның өзен бойында тұрғаны да рас. Өзеннің жағасына салынған соң, су жайылмас үшін, биік жарға салғаны да шындыққа жанасады. Осы пікірлерді теріске шығармай-ақ, өз көзқарасымызды қосуды жөн көрдік. Ол үшін қаланың салыну тарихына зер салайық. Г.Ф. Миллер бастаған тарихшылардың біразы Чинг-тура қаласын Тайбұға салдырғанын келтіреді [2]. Шежіре бойынша Тайбұға керей Оң ханның Иртышмақ деген баласынан туады. Иртышмақты Шыңғысхан өлтіреді. Ал Тайбұға Шыңғысханның Бұхара жорығына қатысып, көзге түскендіктен, ұлы хан оған осы солтүстік өлкені билеуге рұқсат береді делінеді. Бұндай сыйлыққа риза болған Тайбұға өзіне тиген аймақтың астанасы ретінде қала салдырып, ұлы қағанның құрметіне Шыңғыстұра деп атауы мүмкін деп ойлаймыз. Шыңғыстұра/Чингистұра/Чингитұра болып солтүстік тайпалар және орыс тілдеріне бейімделген. Бұл болжамға жол сілтеген бір дерек кейбір жылнамаларда қаланың аты Чингидин болып жүруі еді. Чингидин Шыңғыстың (тұрасы) сөзіне жақын келеді.

Тюмень – қала. Сібір хандығының бұрынғы астанасы болған Чинги-тұра қаласының орнына 1586 жылы орыс колонизаторлары салған. Тура өзеніне құятын Тюменка өзенінің сағасында орналасқан.

Тюмень қаласының этимологиясы туралы мынадай пікірлер бар:

1. Г.Ф. Миллер түркі тіліндегі 10 000-ды білдіретін түмен сөзінен шығатыны туралы өз жылнамасында жазып кетеді [2]. Жергілікті татарлардың айтуынша, сол жерді мекендеген

бір бектің он мың (бір түмен) елі болған, не бір түмен әскер шығара алатын болған, не 10 000 бас малы болған дейді.

2. Түркі қағанатын құрған Түмен (Тумын) қағанның (490–552) атымен байланыстыратын пікір де бар [19].

3. Түркінің «төмен» сөзінен шығып, «өзеннің төменгі сағасы» дегенді білдіреді деген пікір де жылнамаларда кездеседі.

Келтірілген үш тұжырым да ғылыми этимологиядан аулақ жатыр, бірақ атаудың шын мәні осы ел аузынан алынған пікірлерден табылуы да мүмкін. Сібір хандығында 10 000 әскер шығаратын бек тұрды деген шындыққа жанаспайды. Кейбір деректерде Мәметкұл 10 000 әскер жинады деген әсірелеу кездеседі, бірақ Мәметкұлда бір түмен қол болса, Ермактың 700-800 жасағынан жеңілер ме еді. Едігердің Мәскеуге берген дерегінде бүкіл Сібір хандығында 30,5 мың ғана адам тұрған екен. Ал орыстар Сібір хандығын жаулап алуға 500-ге жуық әскер жұмсаса, олардың қарсыласы Көшім ханда да 500-дей сарбаз болған [20].

Біздің ойымызша, Түмен ойконимі түркі тілінің төмен «аяққы, төменгі» сөзінен шығады. Олай деуге Түмен қаласының бұрынғы астана болған Чинги-тұраның тура орнына емес, жанына салынды деген тарихи дерек итермелейді. Түмен Чинги-тұрадан төменірек салынғандықтан, жергілікті тұрғындар «Төменгі қала» деп атай бастауы әбден мүмкін. Орыс отарлаушылары осы сөзді қалаға атау ретінде алған: Төмен/Тюмень.

Қызыл-тура – қала. Ертіс бойына салынған. Тайбұғалықтардың астанасы болған.

С.У. Ремезовтың картасында «город царя Иртышака» деп көрсетілген және биік қызыл жардың үстінде тұрғаны айтылады [21]. Жардың қызыл топырағына (жоса топырағына) байланысты, қала Қызыл-тұра «қызыл қала (бекініс)» атанғаны анық. Кейін орыс отарлаушылары қиратып тастайды. Қазіргі кезде сол маңда Красноярск деген елді мекен бар.

Тавда – өзен. Тобыл өзеніне сол жағынан құяды. Ермак жүзіп келген өзеннің бірі. Профессор Е.М. Поспеловтың жазуынша, гидронимның негізінде манси тіліндегі таута «өзеннің тармағы» сөзі жатыр [9]. Таута/Тавда Тобыл өзенінің «тармағы» дегенді білдіреді. Угор тілдерінде -ва/-га/-а «өзен, өзеннің тармағы» терминін береді: Волга, Кама, Сосьва, Лозьва, Тагтя, т.б.

Тура – өзен, Тобыл өзеніне құяды. Ермактың жасағы жүзіп келген өзеннің бірі. Татарлар Түре деп атайды. Кезінде Г.Ф. Миллер де, кейін топонимист-ғалым А.К. Матвеев те өзен атын түркінің тұра/тура «бекініс, қамал» сөзінен шығарған еді [22]. Олардың айтар уәжі осы өзеннің бойында көптеген қала-бекіністер салынған және ең маңызды қала Чинги-тура болған дейді. Угор тіліндегі тор/тур «көл» термині нысанға сәйкес келмейді, сондықтан жоғарыда келтірілген тұжырым дұрыс деп табылады.

Тагил – өзен. Тура өзенінің оң саласы. Е.М. Поспелов «...возможно этимология гидронима из древнетюркского тагыл «горная местность» деген пікір айтады [9]. Бұдан басқа тагил вогул тілінде «мол су» дегенді білдіреді деген пікір кездеседі, бірақ тілдік тұрғыдан толық талданбаған. Біздің ойымызша, Тагил гидронимі көне түркі тіліндегі тағ «тау» + ыл/іл «су» сөздерінен бірігіп жасалған: Тағыл/Тагил «тау суы» деген мағына береді. Қиыл, Ойыл, Тобыл гидронимдеріндегі ыл/іл «су» мәнін беретін көне тұлға екені дәлелденген. Өзен бастауын Орал тауының орта тұсынан алатындығы бұл пікірді растап тұрғандай.

Тобыл – өзен. Оңтүстік Оралдың шығыс сілемдерінің бірі – Қарадырдан бастау алып, Ертіске құяды. Осы құйылысқа Тобольск қаласы салынған. Гидронимнің этимологиясы әлі де толық ашылған жоқ. Мынадай көзқарастар бар:

1. Қазақ ғалымдары тобылғы өсімдігімен байланыстырады, бірақ сәтті тұжырым емес.
2. Манси тіліндегі тогал «жаман (плохой)» деген сөзден шығады дейді, бірақ бұл да тілдік тұрғыдан дәлелді емес.
3. Манси тіліндегі топпа «шет, шекара» сөзінен шығарғысы келетіндер бар, алайда нәтижесіз.

4. Саяхатшы Т.П. Фальктың «Тобалак хан деген адам есімінен шыққан антропоним» деген пікірін қолдаушылар бар. Мәселен, Е.М. Поспелов, т.б. [9].

5. Гидроним угор және түркі тілдерінен бірігіп жасалған деген тұжырым бар: Угор тіліндегі тов (тоб) «өзеннің саласы, тармағы» + түркі тіліндегі ол/ыл «су» [23].

Бұлардың ішінде соңғы, Н. Фроловтың пікірі, шындыққа жанасады, өйткені Тобыл Ертістің бір саласы екені белгілі, бірақ құрамы екі тілден құралған атаулар күдік тудырады. Біздің ойымызша, Тобыл гидронимі таза түркі тілінен жасалған: Топ «топ, топталған» + ыл «су» түбірлерінен шығады. Сонда Топыл/Тобыл «топ су, топтанып, топ-топ болып ағатын су» деген ұғым туғызады. Өзеннің біз таңдап алған бір ерекшелігі, оның тым ирелендеп ағатыны және, әсіресе, тасып жайылғанда көптеген көлшіктер жасауы деп білеміз. Су мамандарының айтуынша, Тобыл өзені өз бойында ірілі-ұсақты 20 мың көл, көлшіктер жасап ағады екен.

Есіл – өзен. Бастауын Сарыарқадағы Нияз тауының етегінен алып, Ертіс өзеніне құяды. Есіл гидронимінің мағынасы да нақты анықталған жоқ. Мәселен, қазақ ғалымы Ғ. Қоңқашпаев Есіл атауын оның толқынының ескен арқан тәрізді бұралып ағуымен байланыстырады. Е.М. Поспелов көне түркі тіліндегі йешіл/йашыл «жасыл» сын есімінен шығарады (жасыл өзен). Енді бір зерттеушілер Көшім ханның бір баласы Есімнің атына қойылған десе, тағы бірде Есілбай деген антропонимнен жасалған дейді.

Аталған тұжырымдардың ішінде Ғ. Қоңқашпаевтың пікірі шындыққа біртабан жақындайды, өйткені ғалым өзеннің ағысына назар аударған. Әрине, толқынның бұралып ағуын анықтау қиын, бірақ оның есіліп, сусып, баяу ағуын байқау қиын емес. Еспе атас өзендердің суы астындағы құммен бірге сырғып, сусып баяу ғана ағып жатады. Баяу желмен сусып көшетін құмды «еспе құм» дейді. Жел баяу соқса, «жел, самал есті» дейміз, ал екпіні қатты болса, «жел соқты» дейміз. Осылардың түбіріндегі ес сөзінің бір мағынасы «есілген, баяу қимылды» білдіреді. Көне түркі тілінде желемікті, баяу желді есін «жел» деп атаған [13], [24]. Ендеше Есіл гидронимі ес «есілген, баяу» + іл «су» деген екі түбірден бірігіп жасалған деуге болады. Өзеннің есіліп, сусып, баяу ағуына оның үнемі далалы жермен ағуы әсер етеді.

Сызге-тұра – бекініс. Ертіс бойына Искерге жақын жерге Көшім хан салдырған. Л.А. Чарскаяның повесінде Көшім қайтыс болған сүйікті әйелінің құрметіне осы қаланы тұрғызғанын жазады [6]. Көшім ханның әйелдерінің ішінде Сызге-ханым (Сүзге) атты әйелдің болғаны рас, сондықтан антропоним деп табамыз. Көшім ханның әйелдері: Салтаным, Сүзге, Яндаулет, Кек, Ақтұлым, т.б.

Орал – таулы қырат. Орал оронимі туралы көптеген көзқарастардың ішінен екеуін екшеп атауға болады: 1) Ғ. Қоңқашпаев пен А. Әбдірахманов келтірген Орал қазақ тілінде «белдік тәрізді орап, оралып жатқан тау» мағынасы. Таудың оңтүстіктен солтүстікке қарай белбеу (белдік) секілді созылып жатуы бұл пікірге негіз болған және орыс тілінде кездесетін «каменный пояс» тіркесіне сүйенген сияқты. 2) Белгілі топономист-ғалым А.К. Матвеевтің «таудың әуел бастағы аты – Арал, оны башқұрттар өзгертіп, өз тіліне бейімдеп айтады» деген тұжырымы [22]. Бұл тұжырымның Қазақстандағы Арал теңізіне қатысы жоқ, Орал тауы басқа тау жүйелеріне жалғаспайтын, Шығыс Европа жазығы мен Батыс Сібір жазығын бөліп жатқан, арал тәрізді жеке тау болған соң, түркілер Аралтау атап кетуі мүмкін (арал сөзі тек суға қатысты айтылмайтыны мәлім. М.: Аралтөбе). Аралтауды башқұрттар Оралтау/Оралтау түрінде бұрмалап атайды, өйткені башқұрт тілінде сөз басында а дыбысын о түрінде айту құбылысы бар. Осы, соңғы пікір шындыққа жанасады.

Бұлардан басқа Сібір хандығы тұсында Қараша (Көшімнің бас уәзірі тұрған бекініс), Абалақ (тайбұғалықтардың бір мырзасының мекені болған), Сауысқан (ол да тайбұғалық мырза болған), Қасым-тұра (тайбұғалық мырза тұрған бекініс), Биік-тұра, Бабасан шатқалы, Өтік-тұра (тайбұғалық мырза) сияқты микротопонимдер кездеседі. Жер-су аттарына қарағанда, бұл жер ежелден угор және түркі тайпалары мекендеген өлке болғаны анық

байқалады. Орыс тілді атаулар Сібір хандығы басып алынғаннан кейін ғана пайда болды (1598 жылдардан соң).

Қорытынды

Жинақтай келгенде, ірі держава дәрежесіндегі елдердің даму деңгейі төмен, шағын елдерді жаулап алуы, отарлап алуы ертеректе ерлік саналған шығар, ал қазіргі заман тұрғысынан қарағанда, мақтан етерлік нәрсе емес, керісінше әділетсіздік, қатыгездік болып табылады. Ақ патшаның кәсіби әскері емес, тек қарақшылардан құралған Ермак жасағы сібір халқын аяусыз қырғаны айтылып та, жазылып та жатыр. Адамзаттың санасы өскен сайын, қару-жарақ жасау, соғыс ашу жиіркенішті, жабайылық сипат ала бастайды. Ресейдегі кейбір саясаткерлердің тегін түскен (сыйға тартылған – Г. Потанин) Сібір, Қиыр Шығыс сияқты ұланғайыр аумақты місе тұтпай, Қазақстанның солтүстік облыстарына көз тігуі империялық ниеттің әлі де жоғалмағанын көрсетеді. Бұл әрекетті қазіргі қоғам айыптамаса, құптамайды. Орыс зиялы қауымдарының өзі Ермактың қарақшылығын дұрыс демейді: «Ол соғыс мылтықтың садақ пен жебелерді жеңген соғысы болды» (С.М. Соловьев) деген баға береді.

Мақалада Сібір хандығының отарлану себептерін және ол жердің ежелден сібір халықтары мен түркі тайпаларының мекені болғанын топонимдер тарихын талдау арқылы дәлелдеуге тырыстық. Ал жер-су аттары, егер өзгертіліп не жоғалып кетпесе, өз тілінде сөйлейтіні, тарихи шындықты бойында сақтайтыны белгілі.

Мақала «Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия» атты ҚР БЖҒМ-нің мемлекеттік гранты аясында әзірленді (2020–2022 жж.).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Большая Российская энциклопедия / Сибирское ханство. 30-том. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2015. – 767 с.
2. Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена. – Спб., 1750.
3. Исхаков Д.М. Тюркско-татарские государства XV–XVI вв. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. – 132 с.
4. Кузембайұлы А., Абиль Е.А. История Казахстана: Учебник для вузов. 8-е изд. перераб. и доп. – Костанай: Костанайский региональный институт исторических исследований, 2006. – 350 с.
5. Игибаев С.К. Историография истории Казахстана: Учебник, Изд-е 2-е, доп. – Алматы: Эверо, 2019. – 404 с.
6. Чарская Л.А. Грозная дружина. Повесть о покорении Сибири. – М.: Артос Медиа, 2006. – 309 с.
7. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры: Көмекші оқу құралы. 2-басылуы. – Алматы, Санат, 1995. – 224 б.
8. Татищев В.Н. История Российская. Т. 1. Ч. первая. – М., 2003. – С. 325–326.
9. Поспелов Е.М. Иллюстрированный атлас мира. География мира: новейший топонимический словарь. – М.: Русские словари, 2007. – 683 с.
10. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с., ил.
11. Базылхан Б. Монгол-казах толь. Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
12. Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамұра, 2002. – 320 с.
13. Древнетюркский словарь (ДТС). – Л., 1969.

14. Розен М.Ф., Малолетко А.М. Географические термины Западной Сибири. – Томск: Том. ун-т, 1986. – 181 с.
15. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 64 с.
16. Малолетко А.М. Палеотопонимика. – Томск: Том. ун-т, 1992. – 228 с.
17. Фролов Н. Об истории географического названия Тюмень // Сибирское богатство. – 1999. – № 1. – С. 215–217.
18. Белич И.В. К этимологии, семантике и истории происхождения средневекового имени г. Тюмени // Вестник археологии, антропологии и этнографии (издание ИПОС СО РАН). – 2007. – №7. – С. 143–150.
19. Кошелов Д.Е. Неожиданные тюркизмы на карте Западной Сибири. В кн.: Aus Sibirien – 2019: научно-информационный сборник. – Тюмень: Изд. Тюменского гос. унив., 2020. – 168 с.
20. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений в 1238–1598 гг.: Справочник. – М.: Международные отношения, 2000. – 192 с.
21. Ремезов С.У. Сибирские летописи. – Спб, 1907.
22. Матвеев А.К. Топонимия Урала: Монография. – Свердловск: Урал. гос. ун-т, 1986. – 208 с.
23. Фролов Н.Н. Русская ономастика и ономастика России. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 288 с.
24. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.

REFERENCES

1. Bolshaia Rossiiskaia enciklopediia / Sibirskoe hanstvo. 30-tom [The Great Russian Encyclopedia. The Siberian Khanate]. – М.: Nauchnoe izdatel'stvo «Bolshaya Rossijskaya enciklopediya», 2015. – 767 s. [in Russian]
2. Miller G.F. Opisanie Sibirskogo carstva i vseh proizoshedshih v nem del ot nachala, a osoblivo ot pokoreniia ego Rossiiskoi derzhavoi po sii vremena [Description of the Siberian kingdom and all the things that happened in it from the beginning, and especially from the conquest of it by the Russian state to these times]. – Spb., 1750. [in Russian]
3. Ishakov D.M. Tiurksko-tatarskie gosudarstva XV–XVI vv. [The Turkic-Tatar states of the XV–XVI centuries.] – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2004. – 132 s. [in Russian]
4. Kuzembaiuly A., Abil E.A. Istoriia Kazahstana: Uchebnik dlia vuzov. 8-e izd. pererab. i dop. [History of Kazakhstan]. – Kostanai: Kostanaiskii regionalnyi institut istoricheskikh issledovani, 2006. – 350 s. [in Russian]
5. Igibaev S.K. Istoriografiia istorii Kazahstana [Historiography of the history of Kazakhstan]: Uchebnik, Izd-e 2-e, dop. – Almaty: Evero, 2019. – 404 s. [in Russian]
6. Charskaia L.A. Groznaia družhina. Povest o pokoreni Sibirii [A formidable squad. The story of the conquests of Siberia]. – М.: Artos Media, 2006. – 309 s. [in Russian]
7. Shonanuly T. Zher tagdyry – el tagdyry [The fate of the land is the fate of the country]: Komekshi oqu quraly. 2-basyluy. – Almaty, Sanat, 1995. – 224 b. [in Kazakh]
8. Tatishhev V.N. Istoriia Rossiiskaia [Russian History]. T. 1. Ch. pervaiia. – М., 2003. – S. 325–326. [in Russian]
9. Pospelov E.M. Illiustrirovannyi atlas mira. Geografiia mira: noveishii toponimicheskii slovar [An illustrated atlas of the world. Geography of the world: the latest toponymic dictionary]. – М.: Russkie slovari, 2007. – 683 s. [in Russian]
10. Murzaev E.M. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms]. – М.: Mysl, 1984. – 653 s., il. [in Russian]
11. Bazyghan B. Mongol-kazah tol. Mongolsha-qazaqsha sozdik [Mongolian-Kazakh dictionary]. – Ulaanbaatar-Olgii, 1984. – 885 b. [in Kazakh]

12. Suleimenov O.O. Tiurki v doistorii [The Turks in prehistory]. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s. [in Russian]
13. Drevnetiurkskii slovar (DTS) [Ancient Turkic Dictionary]. – L., 1969. [in Russian]
14. Rozen M.F., Maloletko A.M. Geograficheskie terminy Zapadnoi Sibiri [Geographical terms of Western Siberia]. – Tomsk: Tom. un-t, 1986. – 181 s. [in Russian]
15. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaiia fonologiiia tiurkskih iazykov [Historical and typological phonology of the Turkic languages]. – M.: Nauka, 1988. – S. 64. [in Russian]
16. Maloletko A.M. Paleotoponimika [Paleotonomics]. – Tomsk: Tom. un-t, 1992. – S. 228. [in Russian]
17. Frolov N. Ob istorii geograficheskogo nazvaniia Tiumen [About the history of the geographical name Tyumen] // Sibirskoe bogatstvo. – 1999. – № 1. – S. 215–217. [in Russian]
18. Belich I.V. K etimologii, semantike i istorii proishozhdeniia srednevekovogo imeni g. Tiumeni [On the etymology, semantics and history of the origin of the medieval name of Tyumen] // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (izdanie IPOS SO RAN). – 2007. – №7. – S. 143–150. [in Russian]
19. Koshelov D.E. Neozhidannye tiurkizmy na karte Zapadnoi Sibiri [Unexpected Turkisms on the map of Western Siberia]. V kn.: Aus Sibirien – 2019: nauchno-informacionyi sbornik. – Tiumen: Izd. Tiumenskogo gos. univ., 2020. – 168 s. [in Russian]
20. Pohlebkin V.V. Tatory i Rus. 360 let otnoshenii v 1238–1598 gg. [Tatars and Rus. 360 years of relations in 1238–1598]: Spravochnik. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniia, 2000. – 192 s. [in Russian]
21. Remezov S.U. Sibirskie letopisi [Siberian chronicles]. – Spb, 1907. [in Russian]
22. Matveev A.K. Toponimiiia Urala: Monografiia [Toponymy of the Urals]. – Sverdlovsk: Ural. gos. un-t, 1986. – 208 s. [in Russian]
23. Frolov N.N. Russkaia onomastika i onomastika Rossii [Russian Onomastics and Onomastics of Russia]. – M.: Shkola-Press, 1994. – 288 s. [in Russian]
24. Qaiyrzhan K. Soz – sandyq: Qazaqtyn kone sozderi [Ancient Kazakh words]. – Almaty: Oner, 2013. – 480 b. [in Kazakh]